

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında türk mənşəli arxaizmlər

Möhsün Nağısoylu

Akademik, AMEA-nın müşaviri

dr_mohsun@yahoo.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0943-8888>

Annotasiya: Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri, bütün türk dünyasının fəxri və iftixarı Məhəmməd Füzuliyə böyük şöhrət qazandıran əsərləri türk divanı və epik şeir yaradıcılığının zirvəsi, ölməz məhəbbət dastanı “Leyli və Məcnun” əsəridir. Böyük söz ustasının 1537-ci ildə qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” poeması istər dərin məzmunu, istərsə də yüksək bədii keyfiyyətləri, ahəngdarlığı və axıcılığı ilə orta yüzilliklərdən başlayaraq türklər yaşayan geniş bir coğrafi məkanda tanınmış, dillər əzbəri olmuşdur.

Poemanın günümüzdə qədər gəlib çatan və müxtəlif ölkələrdə hazırlanmış əlyazma nüsxələri də bu şöhrət və məhəbbətin danılmaz bir göstəricisidir. Bütövlükdə götürdükdə, bugünkü Azərbaycanın oxucusu üçün sadə bir dillə yazılmış “Leyli və Məcnun” poemasında bir sıra əski türk sözləri də işlənmişdir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik səciyyə daşıyır. Məqalədə Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında yer almış türk mənşəli arxaizmlərin bəziləri tarixi-müqayisəli aspektdə nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Füzuli, “Leyli və Məcnun”, arxaizmlər, anca, çizginmək, diñləmək.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.10.2025; qəbul edilib – 13.11.2025

Ancient Turkish words in Fuzuli's poem "Leyli and Majnun"

Mohsun Naghisoylu

Abstract: The works that brought great fame to the great Azerbaijani poet and thinker, the pride and pride of the entire Turkic world, Muhammad Fuzuli, are the peak of Turkish divan and epic poetry, the epic of immortal love "Leyli and Majnun". The poem "Leyli and Majnun" written by the great master of words in 1537, with its deep content and high artistic qualities, harmony and fluidity, became well-known in the wide geographical area inhabited by Turks since the middle centuries, and it became a memory of languages.

Manuscript copies of the poem that have survived to this day and were made in various countries are an undeniable indicator of this fame and love. Taken as a whole, the poem "Leyli and Majnun" written in a simple language for today's Azerbaijani reader, contains a number of old Turkish words, which have an archaic character for the modern Azerbaijani literary language. In the article, some of the archaisms of Turkish origin included in Fuzuli's poem "Leyli and Majnun" are considered in a historical-comparative aspect.

Key words: Fuzuli, "Leyli and Majnun", archaisms, anca, çizginmək, diñləmək.

Article history: received – 01.10.2025; accepted – 13.11.2025

Giriş / Introduction

Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında türk mənşəli bir sıra arxaizmlər işlənmişdir ki, onlar sırasında aşağıdakılar xüsusilə diqqəti çəkir:

Anca/anca ki – elə, o cür, o qədər, onun kim:

Anca qılayın saña rəvan gənc

Kim, yer yüzün eyləyə nihan gənc [15, II, 82].

Sürdü qədəminə çeşmi-pürxun

Anca ki, ayağın etdi gülgün [15, II, 94].

Öncə qeyd edək ki, bu söz poemanın 1993-cü il və 2005-ci il nəşrlərində yuxarıdakı kimi yox, **onca** şəklində verilmişdir [13, 48; 15, II, 82].

Poemanın elmi-tənqidi mətnində isə sözügedən leksik vahid **ancə/anca** şəklində yazılmışdır [14, 190, 220].

Sözün ərəb qrafikası ilə yazılışını **انجا** kimi verən Ə.Nəcib nədənsə onu kiril əlifbası ilə **анча** kimi vermişdir [32, 242]. Söz türk dillərinin ən əski qatlarında: Tonyukuk abidəsində (təxminən 712, 716-cı il), Mahmud Qaşğari və Yusif Balasuqunlunun məşhur əsərlərində və qədim uyğur mətnlərində işlənmiş və **anča** kimi transkripsiya edilmişdir [31, 48]. Qeyd edək ki, “Qədim türk sözləri lüğəti”ndə **anča** kimi qeyd edilmiş bu sözdəki ikinci samitin (ç) ərəb əlifbasında cim və çe hərfləri ilə ifadə olunduğu da diqqətə çatdırılmışdır [31, XV]. Ərəbqrafikalı orta əsrlər Azərbaycan mətnlərində bu söz **əcim** hərfi ilə yazılmışdır. Bu faktı nəzərə alaraq biz həmin sözün **anca** kimi oxunuşunu düzgün sayırıq. Bu fikri təsdiq edən başlıca amillərdən biri də sözün quruluşudur. Fikrimizcə, qədim **an-ca** sözü iki tərkib hissədən ibarətdir: o şəxs və işarə əvəzliyinin qədim ol/on formasından və müqayisə-bənzətmə bildirən **ca** qoşmasından. Aydınlıq üçün qeyd edək ki, ol əvəzliyi hallandıqda və cəmdə işləndikdə o→a səsdəyişmə fonetik hadisəsi baş verir və bu, yazıda da öz əksini tapır: ol – anuñ, anı, anda, andan, anlar. **Ca** qoşmasına gəldikdə bu köməkçi nitq hissəsi müasir ədəbi dilimizdə də ismin adlıq halına artırılaraq müqayisə-bənzətmə bildirir:

...Dəryaca aqlın olsa,

Yoxsul olsan, gülərlər.

Uşaqca aqlın yoxdur.

De kim sevər səni mənə və s.

Bunu nəzərə alaraq hesab edirik ki, **anca** sözü qədim çağlarda **anunca** – onun kimi şəklində işlənmiş, sonradan isə dəyişikliyə uğrayaraq **anca** olmuşdur. Onu da əlavə edək ki, yaxını bildirən bu işarə əvəzliyi də **anca** kimi **ca** qoşması ilə işlənir: **bunca** – bu qədər.

Anca sözü XIV-XVI əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində sıx-sıx işlənmişdir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

Anca ağlar, görməz olur gözləri [27, I, 126].

Ömr olunca səcdə qılсан, mində bir olmaz qəbul,

Anca mən dilxəstədən səhv elə keçdi ruzigar [8, II, 170].

Giyah idün, gül ilə bilə bitdün,

Çəmən bülbüllərilə **anca** ötdün [19, 168].

Anca durar, xəsm qurtulub qaçar,

Muncılayım yerdə çox qanum içər [20, 291].

Görmədi hiç kimsə minnət **anca** kim, biz görmüşüz,

İçmədi hiç kimsə ağu, **anca** kim biz içnisüz [26, 122].

Gözlərindən yaş axıt **anca** ki, çayə dönər ol,

Kol yaşın çayından axar bir dəniz olur könül [24, 443].

Göründüyü kimi, **anca** sözü bu nümunələrdə el, o cür, o qədər anlamlarında işlənmişdir.

Anca sözü Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində (XIV əsr), eləcə də XIII-XVI əsrlər türk mətnlərində də işlənmişdir [32, I, 242; 27, I, 126-128].

Anca sözü ilə bağlı onu da əlavə edək ki, bu leksik vahid böyük şairimizin poetik əsərlərinin izahlı lüğətində **onca** kimi qeyd olunmuş və mənası o qədər kimi göstərilmişdir [12, 219]. **Anca** sözü Füzulinin qəzəllərində də işlənmiş və **onca** kimi verilmişdir:

Qərqi-xunabi-dil etdi didəyi-giryan məni,

Onca qan tökdüm ki, bu rəng ilə tutdu qan məni [15, I, 310].

Ə.Nəcibin də qeyd etdiyi kimi, **anca** sözü müasir türk dillərində türkcədə (**anca** şəklində) işlənir [29, 122].

Çizginmək – dönmək, başa dolanmaq, fırlanmaq, dövr etmək:

Billah səri-kuyinə gedəndə,

Hər **çizginibən** təvaf edəndə,
Yad eylə məni, səvabıma gir,
Bir tövr səvabını mana ver [15, II, 95].

Poemanın baş qəhrəmanı Məcnunun göyərçinə müraciətlə dediyi bu misralarda aşiq ovçunun əlindən azad etdiyi quşdan xahiş edir ki, sevgilisinin – Leylinin məkanına gedib dövrə vuranda onu da yada salsın. Burada diqqətçəkici məqamlardan biri Füzulinin eyni misrada türk mənşəli **çizginmək** sözü ilə yanaşı, onun ərəbcə sinonimi olan təvaf (başə dolanma – daha çox Kəbə üçün işlənir) leksik vahidindən də istifadə etməsidir. Bu xüsusiyyət, yəni türk sözü ilə onun ərəbcə, farsca sinoniminin yanaşı işlənməsi İmadəddin Nəsimi və digər söz ustalarının dili üçün də səciyyəvi bir xüsusiyyətdir [11, 32-35]. **Çizginmək** sözü Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərində də işlənmişdir: “Cəbraili-Əmin ol şəmin pərvanəvar başına **çizginüb** ayıtdı [14, 44]. Göründüyü kimi, bu nümunədə **çizginmək** sözü baş üçün işlənmişdir: başına dolanıb dedi. “**Çizginmək**” sözü orta əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı nümunələrindən Mustafa Zəririn “Fütühüş-Şam”ında (XIV əsr), Vəli Şirazinin “Gülşəni-raz”ında (XV əsr), Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə”sində (XV əsr) və Həzininin “Hədisi-ərbəin”ində (XVI əsr), eləcə də həmin dövrdə yaşamış ayrı-ayrı sənətkarların dilində də işlənmişdir. Sözügedən yazılı qaynaqlardakı nümunələrdən yalnız bir neçəsini təqdim edirik:

Qeysər çərisinün çevrəsinə **çizgindi** [27, II, 915].

Anun **çizginməgindən** əmri-Xalığ

Düzər bir şəkl ol dövrə müvafiq [19, 189].

Heybətindən Musanın daş, ey hümam,

Çizginür bir-bir bu qövmi ol təmam [21, 188].

“**Çizginmək**” sözü XIV əsr şairi-mütərcimi Mustafa Zəririn “Fütühüş-Şam” tərcüməsinin bir əlyazmasında **çizginmək** şəklində işlənmişdir:

Ol növbət bəkləyən dilavərlər ordunun
ətrafın **çizginüb** düşman canibindən yana göz-
qulaq dutmuşlar idi [17, 70].

Göründüyü kimi, burada hərflərin yerdəyişməsi (metateza) hadisəsi baş vermişdir. **Çizginmək** sözü “Türkçe Sözlük”də əski söz kimi qeyd olunmuşdur [27, 554]. “**Çizginmək**” sözü ilə bağlı onu da əlavə edək ki, Məhəmməd

Füzulinin poetik əsərlərinin izahlı lüğətində bu leksik vahid də yer almış, lakin onun mənası yanlış olaraq səpələnmək, yayılmaq kimi qeyd olunmuşdur [16, 52]. Kitabda şairin “Leyli və Məcnun” poeməsindən verilmiş nümunələrdə **çizginmək** sözü məhz başına dolanmaq, dolanmaq, dövr etmək anlamlarında işlənmişdir. Həmin nümunələri də təqdim edirik:

Çizgindi başına dudi-ahı,

Yandırdı əmmameyi siyahı [15, II, 69].

Hökm etdin ki, nə ola əhval,

Nə vəz ilə **çizginə** məhü sal [15, II, 17].

Diñlənmək – dincəlmək, rahatlanmaq, sakitləşmək, istirahət etmək:

Yandırdı məni cəfayi-ələm,

Diñlənməzəm olməyincə bir dəm [15, II, 210].

Diñlənmək sözü bu anlamda orta əsrlər Azərbaycan şair və mütərcimlərinin dilində işlənmişdir. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

Bir neçə gün **diñlənelüm**, atlarımız daxi
diñlənsünlər [14, 150a].

Müsəlmanlar bir az **diñlənüb** rahat
olmuşlardı [18, 187].

Hər qulağ k’əşitdi cananun üni,

Diñlənür canı, olur rövşən günü [24, 136].

Qədim türk mətnlərində, o cümlədən “Divanü lüğət it-türk”də, “Qutadqu bilig”də sözün kökü **tinmək** şəklində eyni mənada işlənmişdir [31, 567]. Dilimizin Gədəbəy və Qazax şivələrində də **diñmək** sözünün yağış və küləyin sakitləşməsi anlamında işlənməsi qeydə alınmışdır [1, 144].

Yuxarıda “Leyli və Məcnun” poeməsindən verilən beyt “Füzulinin poetik əsərlərinin izahlı lüğəti”ndə də **diñlənmək** sözünə nümunə kimi yer almış və onun burada “dinib-danışmaq” anlamında işlənməsi göstərilmişdir [16, 71]. Beytin məzmunundan da göründüyü kimi, **diñlənmək** sözü burada məhz sakitləşmək, rahatlıq tapmaq mənasında işlənmişdir.

E(i)lətmək – çatdırmaq, yetirmək:

Sən qasid imişsən, ey həmamə,

Məndən həm **elət** nigarə namə.

Gör hicri-rüxündə iztirabım,

Peyğamım **elət**, gətir cəvabım [13, 57].

Öncə qeyd edək ki, **elətmək** sözü “Leyli və Məcnun” poemasının 1993-cü il nəşrində elə bu şəkildə verilmiş, Füzuli əsərlərinin altıciildliyinin ikinci cildində isə sözün ilk hərfi i ilə

əvəzlənmişdir: **ilət**. Qeyd edək ki, qədim türk mətnlərində eyni mənada **eltmək** və **elətmək** sözləri işlənmişdir [31, 169, 171]. Əmir Nəcibin məşhur lüğətində də söz **elətmək** şəklində qeyd olunmuşdur [32, 441]. Azərbaycan klassiklərinin dilində sıx-sıx işlənmiş bu leksik vahid, əsasən, **ilətmək** (bəzən də **iltmək**) şəklində verilmişdir [11, 152]. Sözü işləndiyi bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Vardılar kömləgi Banı Çiçəyə **ilətdilər** [9, 94].

Ey badi-səba, məndən **ilət** yarə səlamı,

Şol ərbədəcu, eyni hərami [8, II, 214].

Düzəltmə anı sultan niyyətində

Ki, **iltüm** anı anuñ həzrətində [19, 165].

Oğullar, bunları atanıza və ananıza **iltün** [26, 379].

Söz Füzuli qəzəllərində **iltmək** şəklində işlənmişdir:

Dil çəksə, nola, canü tənə xaki-kuyinə,

Xarü xəş **iltər** onda ki, quş aşıyan tutar [15, I, 104].

XVI əsr tərcümə abidəsi “Şühədanamə”də, “Hədiqətüs-süəda” əsərində isə bu söz **iltürmək** şəklində də işlənmişdir:

Bu müştülüqi Kufənün elinə **iltürəyim** [26, 253].

İltür məni Hicazə, müqimi-İraq ikən,

Ol kim sürər Hüseyni İraqə Hicazdən [12, 51].

Qeyd edək ki, Füzuli əsərlərinin adıçəkilən izahlı lüğətinə **e(i)lətmək** sözü daxil edilməmişdir.

E(i)rmək – çatmaq, yetişmək:

Nəqsim mənim **irmədi** kəmalə,

Eyb eyləmə, ağlasan bu halə [14, II, 182].

Əb(p)səm – lal, sakit, dinməz:

Div ilə pəri olurmu həmdəm,

Olmaz, sözü açma, **əbsəm, əbsəm!** [14, II, 83].

Dəm xeyr sözündən ur dəmadəm,

Vər xeyr deməzsən, **əbsəm, əbsəm** [14, II, 210].

Öncə qeyd edək ki, bu söz XIV-XVI əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində ayrıca yox, daha çox **əb(səm) olmaq**, **əbsəm oturmaq** şəklində işlənmişdir:

Şəybə yenə **əbsəm oldı**, ayruq dinmədi [18, 252b].

Rəsul yenə yaranları birlə **əbsəm oturur** [18, 246b].

Müsəlmanlar **əpsəm oturub**, kimsə kəndüyə çıqmadı [17, 318].

Bir neçə hayxırdı, **əpsəm oldı** pəs,

Gəlmədi hiç dəxi andan soñra səs [20, 209].

Əbsəm sözü İ.Nəsiminin dilində də olmaq köməkçi feili ilə birlikdə susmaq, sakit olmaq anlamında işlənmişdir:

Sirrini faş etmə yarun, ey Nəsimi, **əpsəm ol** [11, 80]

Söz Hüsəməddin Xoyinin “Töhfe-yi-Hüsəm” lüğətində həm ayrıca (**əpsəm**), həm də **əpsəm ol** şəklindədir [7, 126]. Hinduşah Naxçıvaninin “Şihahül-əcəm” lüğətində isə həm məsdərdə (**əpsəm olmaq**), həm də feilin əmr şəklində (**əpsəm ol**) şəklində işlənmişdir [6, 75, 189].

“Dastani-Əhməd Hərami”də isə bu söz **əbsəmcək oturmaq** birləşməsinin tərkibində işlənmişdir:

Dilini tudu, **əbsəmcək oturdu**,

Vəfası yox cəhanın çünki gördi [2, 42].

Ə.Nəcib bu leksik vahidin Qütübün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində (XIV əsr) **əbsəm, əbsəm, əbsəm turmaq, əbsəm qalmaq, əbsəm tutmaq** şəkillərində işləndiyini qeydə almışdır [32, I, 153-154]. Əbsəm sözünün **əpsəm, əpsəm durmaq, əpsəm eyləmək, əpsəm qalmaq, əpsəm olmaq** şəkillərində işlənməsi qeydə alınmışdır [III, 482]. **Əpsəm** sözünü Şəmsəddin Sami də “Qamus-i-türki” lüğətində sakit, sükut edən mənasında türk sözü kimi qeydə almışdır [25, 102].

Qeyd edək ki, **əbsəm** sözünün Füzulinin poetik əsərlərinin izahlı lüğətində ərəb mənşəli olması göstərilir [16, 83]. Fikrimizcə, bunun səbəbi ərəb və fars sözləri lüğətində bu leksik vahidin ərəb mənşəli kimi təqdim olunmasıdır: **əbsəm** ə. dilsiz, lal; dilsiz, ağızsız [I, cild, 142]. Aydınlıq üçün qeyd edək ki, ərəb dilində **əbsəm** sözü gülümsəmə, təbəssüm anlamlarında işlənir [30, 93].

Əbsəm sözünün epsem şəklində çağdaş türk dilində işlənməsi qeydə alınmışdır [29, 805].

İrmək orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində və klassik şairlərin dilində sıx-sıx

işlənmiş sözlərdən biridir. Sözün işləndiyi bir neçə nümunəni təqdim edirik:

Əcəl vədə **irməyincə** kimsə ölməz [9, 3].

Kafirün sərhədinə **irdilər** [9, 177].

Cahan bir ləhzədə olduqca təbdil,

İrər Həqdən aña icadü təknil [19, 284].

Oldi müştəq ol, Rəsuli görməgə,

Ta əvərdi xizmətinə **irməgə** [20, 175].

İrmək sözü XIV-XVI əsrlər türk mətnlərində də sıx-sıx işlənmişdir [27, II, 1507-1511].

İñən – çox, lap, olduqca (ədat):

Mən xəstəvü bəsteyi-əyaləm,

Fərq ilə **iñən** şikəstəhaləm [15, II, 125].

Öncə qeyd edək ki, poemanın 1993-cü il nəşrində bu söz **iyən** şəklindədir [13, 83], əsərin 2005-ci il nəşrində isə dəyişdirilərək **ikən** kimi verilmişdir [15, II, 125]. Onu da əlavə edək ki, Azərbaycan ərazisində köçürülmüş əlyazma kitablarında bu söz n+q diqrafı ilə (انکن), Osmanlı Türkiyəsi torpaqlarında hazırlanmış əlyazma nüsxələrində isə yalnız kaf hərfi ilə yazılmışdır: انکن. **İñən** XIV-XVI əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində çox işlənmiş leksik vahidlərdəndir:

Biz sizün çərinüz əvvəl gördükdə bizüm gözümüzə **iñən** çəq göründi [17, 283].

Hədisü ayət içi toptoludur,

Nə **iñən** kiçi, nə **iñən** uludur [19, 165].

Bir övrət var idi **iñən** sahibcəmal [26, 255].

XIII-XVI əsrlər türk mətnlərində də sıx-sıx işlənmiş **inən** sözü əksər yazılı qaynaqlarda **igən**, **ikən** və **ingən** kimi verilmişdir [27, III, 2014-2019; 32, 459]. Yalnız Əsirəddin Əbu Həyyan Əndəlusinin “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərinin Bakı nəşrində **inən** kimi qeyd olunmuşdur [5, 21]. Sözün sağır nunla yazılışını nəzərə alaraq bu leksik vahidin **iñən** variantını düzgün sayırıq [bax 22].

Onu da qeyd edək ki, **iñən** sözü Füzulinin türk divanındakı qəzəllərində və “Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim...” misrası ilə başlayan məşhur qitəsində də işlənmişdir.

Aşiqə şövqünlə can vermək **iñən** müşkül degil,

Çü Məsihi-vəqtsən, can vermək asandır sana [15, I, 58].

Nəzmi-nazik türki ləfzilə **iñən** düşvar olur [15, I, 221].

İñən sözünü **inqən** kimi təqdim edən Ə.Nəcib onu da əlavə edir ki, bu leksik vahid

müasir türk dillərindən heç birində işlənmişdir [32, I, 459].

Dün – gecə:

Dünlər sənə dust həmnəşindir,

Hicran mana müttəsil qərindir [15, II, 100].

Qalmışdı məlamət uçrə dün-gün,

Nə günü gün idi, nə **dünü** dün [15, II, 154].

Qədim türk sözü olan **dün** Tonyukuk abidəsində, “Divanü lüğət it-türk”də və “Qutadqu bilig”də **tün** şəklində gecə anlamında işlənmişdir [31, 597]. Əsirəddin Əbu Həyyan Əndəlusinin adıçəkilən əsərində **tünlə** şəklində qeyd olunmuşdur [4, 30]. Bu dəyərli qaynaqda **tünədi** sözü də gecələdi, yatdı anlamlarında işlənmişdir [4, 30]. Türk dillərinin əski qatına dair dəyərli qaynaqlardan sayılan “Ət-töhfətüz-zəkiyyə ...” əsərində də **tün** sözü gecə, tünlə turmaq birləşməsi isə gecə durmaq anlamlarında işlənmişdir. Qütübün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində də **tün** sözü ilə yanaşı, **tünlə** (gecə vaxtı) leksik vahidinin işlənməsini qeyd almışdır [32, II, 253-254]. Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində isə bu söz gecə anlamında, əsasən, **dün** şəklində işlənmişdir. Aşağıda sözə aid bir neçə əsərdən nümunə təqdim edirik:

Məgər, xanım, bir gün Oğuz iturur ikən üstünə yağı gəldi. **Dün** içində ürkdü, köçdü [9, 213].

Dünün yarısına dəkin oturdı,

Şu dəñli kim, qamu xəlqi yaturdı [2, 74].

Gəl ağlayalum zar sənünlən bu **dün**, ey şəm,

Kim, səxtənün könli qəmi süxtə bilür [26, 572].

Bu yazılı abidələrdə **dün bucuğı** söz dirləşməsi də gecə yarısı anlamında işlənmişdir [bax: 28, I, 387].

Qeyd edək ki, **dün** sözü Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında dünən anlamında da işlənmişdir:

Dün tövfi-diyari-yar qıldım,

Ol sərv yana güzar qıldım [II, 175].

Dün sözü dünən anlamında da orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində geniş yayılmış leksik vahidlərdən biridir [bax 28, I, 388-389].

Yük(g)üş – çox, xeyli:

Bu dərdi ki, az degil **yüküşdür**,

Həm səbr edəlim ki, səbr xoşdur [15, II, 175].

Yüküş qədim türk sözlərindədir: Bilgə xaqan haqqındakı abidədə (735-ci il), qədim uyğur yazısı ilə olan mətnlərdə **üküş** şəklində işlənməsi qeydə alınmışdır [31, 624]. Sözü Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində **öküş** şəklində işləndiyini qeydə alan Ə.Nəcib bu leksik vahidin “Orta Asiya təfsiri”ndə **üküş** şəklində işləndiyini göstərir [32, 350]. Söz “Kitab əl-idrak”da da **öküş** kimi transkripsiya edilmişdir [4, 18]. Sözügedən leksik vahid Azərbaycan yazılı abidələrindən “Dastani-Əhməd Hərami”də və Şirazin “Gülşəni-raz” tərcüməsində **ögüş** kimi verilmişdir:

Malım, mülküm bənim çoxdur Kırında,

Ögüş gəncü xəzinəm var yerimdə [2, 43].

Bu səhrada qoyun kibi ördük,

Ögüş aşağı-yuqarı sürildük [19, 282].

Nəsimi əsərlərində isə bir yerdə **ögüş**, digər bir yerdə isə **yügüş** kimi transkripsiya edilmişdir.

Xəlqin əməli azdı, könül yaqıcı **öküş**,

Bir xəstə könülyapıcı memar bulunmaz [8, I, 137].

Zahidü rəna **yügüşdür** Şibliyi-Zünnun imiş,

Adı İbrahim çoxdur, nədəyin Ədhəm degil [8, II, 330].

Sözü XIII-XVI əsrlər türk mətnlərində də **öküş** kimi işlənməsi qeydə alınmışdır [27, III, 557]. Mustafa Zəririn “Siyərün-nəbi” tərcüməsinin bir əlyazmasında da işlənmiş bu sözü **ök(g)üş** kimi oxumaq mümkündür:

Bir rahib vardır... çox yaşamışdır, **ögüş** elm oqumuşdur [18, 78b].

Maraqlıdır ki, bu söz Füzulinin türk divanında da **yügüş** şəklində transkripsiya edilmişdir:

Töküb mey, cami-mey tutmaq təmənnasın çıxar başdan,

Yügüş qanlar töküb, aləmdə çox xunabə tutdun, tut [15, I, 308].

Füzulinin müasiri Şah İsmayıl Xətai əsərlərində isə bu söz həm **yügüş**, həm də **yüküş** şəklində verilmişdir:

Bəlasından bu eşqinin sağingil,

Yüküş aşıqləri sərgəştə gördüm [23, 151].

Qıldım mən aña **yügüş** dualər,

Adın dutub oxudum sənələr [23, 265].

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının tənqidi mətnində bu söz **yüküşdürür** kimi yazılmış, lakin əsərin bir əlyazmasının nüsxəsində onun **öküş** şəklində yazılması da qeyd olunmuşdur [14, 424].

Ə.Nəcibin yazdığına görə **öküş** sözü müasir türk dillərindən yalnız yakutçada **üküş** şəklində qorunub saxlanmışdır [32, I, 350].

Sözlə bağlı yekun olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu leksik vahid qədim mətnlərdə **ö(ü)küş** şəklində işlənmiş, sonradan orta əsrlər əlyazma kitablarında onun əvvəlinə ya hərfi artırılmışdır: **yük(g)üş**.

Yeg(y) – yaxşı, daha yaxşı, üstün:

Ondan **yegin** edəlim saña yar,

Asan işini gəl etmə düşvar [15, II, 124].

Qədim türk sözlərindən olan **yeg** leksik vahidinin ilk dəfə Kül Tegin abidəsində (732-ci il), “Divanü lüğət it-türk”də və qədim uyğur mətnlərində, eləcə də “Altun yaruq”da işlənməsi qeydə alınmışdır [31, 252]. **Yeg** sözü XIV-XVI əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində də sıx-sıx işlənmişdir. Sözü işləndiyi bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Amma qız kişi atasından **yeg** ər qopdı [18, 284a].

Ya Meysərə, sənün varduğundan yerində durduğun **yegdür** [17, 318].

Həqqi görməyübən etmək ibadət,

Bütə tapmaq **yeg**, anı bil səadət [19, 320].

Dedi: Gəl sən bu quşi azad qıl,

Saña ol quşdan bu sim **yeg**, bəllü bil [21, 202].

Xəbər verəyim sizə mərdümlərün **yeglərindən** əmmi ilə bibisi tərəfindən... [26, 279]

Yeg sözü klassik Azərbaycan şairlərindən Şah İsmayıl Xətai divanında da işlənmişdir:

Nəqşi-tavuş istəmən, andan cəmalın **yegdürür**,

Ləfzi-tuti dinləmən, göftarın andan yaxşıdır [23, 80].

Göründüyü kimi, Ş.İ.Xətaidən verilən nümunədə **yeg** sözü ilə yanaşı, onun sinonimi yaxşı leksik vahidi də işlənmişdir.

Yeg sözü Füzulinin lirik şeirlər divanında və “Hədiqətüs-süəda” adlı sərbəst-yaradıcı tərcümə əsərində də işlənmişdir:

Ey Füzuli, odlara yansın büsati-səltənət,

Yegdir andan Həq bilir bir güşeyi-külxan maña [15, I, 63].

Netəkim gül olur tikəndən **yeg**,

Gül tikənəndir, tikən tikəndən **yeg** [12, 296].

Yeg sözü ilə bağlı bir maraqlı faktı da qeyd etmək lazımdır. Füzulinin məşhur məhəbbət dastanında bu söz **yey** şəklində də işlənmişdir:

Yeydir yenə üzrdən şüruim,

Bu işdə təvəkkülə rücuim [15, II, 41].

Qeyd edək ki, bu söz Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının tənqidi mətnində **yegdir** şəklində yazılmışdır [14, 82].

Füzulinin lirik şeirlər divanında da bu söz daha çox **yey** şəklində işlənmişdir. Məsələn:

Mədrəsə içrə müdərriş verdigi min dərdsən

Yegdürür meyxanədə bir cam vermək bir gözəl [15, I, 203].

Yeg sözünün Füzuli əsərlərində **yey** şəklində yazılmasını, fikrimizcə, bu leksik vahidin Azərbaycan dilində tələffüzdə **yey** şəklində deyilməsinin təsiri kimi izah etmək olar. Qeyd edək ki, **yeg** sözü Azərbaycan dilinin Meğri şivəsində **yey** şəklində yaxşı anlamında işlənir [3, 359].

Sözlə bağlı onu da əlavə edək ki, bu leksik vahidin XIII-XVI əsrlər türk mətnlərində də sığ-sığ işlənməsi qeydə alınmışdır [27, VI, 4471-4477].

Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində **yeg** sözünün üstünlük dərəcəsi **yeyrak** (daha yaxşı), eləcə də **yegin** (üstün), **yeglik** (yaxşılıq) leksik vahidləri də işlənmişdir [28, III, 391].

Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilig” əsərində isə **yeg** sözündən düzəlmiş **yegləmək** (üstün tutmaq) leksik vahidinin işlənməsi də qeydə alınmışdır [31, 253].

M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının mətnində müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik səciyyə daşıyan türk mənşəli aşağıdakı sözləri də müəyyən etmişik:

Aqruq – ayrı; **bulmaq** – tapmaq; **dişrə** – çöl, bayır, xaric; **duruşmaq** – vuruşmaq; dö-yüşmək; **dügün** – toy; **eşik** – kandar, astana; **əyağ** – badə, piyalə; **gidərmək** – yox etmək, məhv etmək, silmək; **irişmək** – çatmaq; **qanğı** – hansı; **qanda** – harada; **qaranqu** – qaranlıq; **qatı** – bərk, möhkəm; **qaftan** – köynək; **nişə** – niyə, nə üçün; **tuğra** – fərman; **tutuşmaq** – alışmaq, tüstülənmək; **sancağ** – bayraq; **sərp** – möhkəm, bərk; **sunmaq** – təqdim etmək; **uşanmaq** – sınmaq, parçalanmaq; **ün** – səs; **varı** – hamı, bütün; **gözətmək** – gözləmək; **netə** – necə; **dutam** – tutaq ki, **sağınmaq** – hesab etmək; **uğraşmaq** – rastlaşmaq; **varmaq** – getmək; **öylə** – elə; **yağı** – düşmən; **yaxmaq** – yandırmaq və s.

Beləliklə, Füzulinin epik şeir yaradıcılığının zirvəsi olan, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin incilərindən sayılan, bütün türk dünyasında sevilə-sevilə oxunan və əzbərlənən “Leyli və Məcnun” poemasının dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, əsərin Azərbaycan-türk dilinin əski qatını özündə yaşadan bir sıra türk mənşəli arxaik səciyyəli sözlər işlənmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2008
2. Dastani-Əhməd Hərami. Tərtibçi və ön sözün müəllifi Əlyar Səfərli: Bakı, Şərq-Qərb, 2004
3. Əhmədli Əliyev. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı, Elm, 2023
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti: I-II cildlər. Bakı, Şərq-Qərb, 2013
5. Əsirəddin Əbu Həyyan. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Ərəbcədən tərcümə edən akad. Ziya Bünyadov, Bakı, Azərneşr, 1992
6. Hinduşah Naxçıvani. Sihahül-əcəm. Nəşrə hazırlayanlar: T.Ələsgərova, C.Sadiqova. Bakı, Şərq-Qərb, 1993
7. Hüsəməddin Xoyi. Töhfeyi-Hüsəmə. Nəşrə hazırlayanlar: T.Ələsgərova, C.Sadiqova. Bakı, İrşad, 1996
8. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. I-II cildlər. Tərtib edən Həmid Araslı. Bakı, Şərq-Qərb, 2005
9. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı, Yazıçı, 1988

10. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1999
11. Qəhrəmanov Cahangir. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2019
12. Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs-süəda. Tərtibçilər: Ə.Səfərli, M.Nağısoylu, N.Göyüşov, Bakı, Gənclik, 1993
13. Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun. Bakı, Gənclik, 1993
14. Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun. Elmi-tənqidi mətn. Tərtibçi: Ayna Babayeva. Bakı, Şərq-Qərb, 1996
15. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə, I-VI cildlər. Bakı, Şərq-Qərb, 2005
16. Məhəmməd Füzulinin poetik əsərlərinin izahlı lüğəti. Redaktor: S.Mehdiyeva. Bakı, Elm, 2014
17. Mustafa Zərir. Fütühüş-Şam. Nəşrə hazırlayan, ön sözün müəllifi, izahlar və lüğətin tərtibçisi: Vahidə Cəfərzadə, Bakı, MMC, 2022
18. Mustafa Zərir. Sirətün-nəbi: Konya Bəlgəsəl Kitabxanasında saxlanılan əlyazmasının fotosürəti. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
19. Nağısoylu Möhsün. Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi. Tekstoloji-filoloji araşdırma, mətn. Bakı, Nurlan, 2004
20. Nağısoylu Möhsün. Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi. Tekstoloji-filoloji araşdırma, mətn. Bakı, Elm və təhsil, 2008
21. Nağısoylu Möhsün. Əhmədi Təbrizi və “Əsrnamə” tərcüməsi. Tekstoloji-filoloji araşdırma, mətn. Bakı, Elm və təhsil, 2012
22. Nağısoylu Möhsün. Orta yüzilliklərin türkcə mətnlərində işlənmiş inən/ikən sözü haqqında. Terminologiya məsələləri, 2019, №1, səh.5-10
23. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. Tərtib edən: Həmid Araslı. Bakı, Şərq-Qərb, 2005
24. Şeyx Səfi təzkirəsi. Nəşrə hazırlayan: Möhsün Nağısoylu. Sevər Cabbarlı, Rauf Şeyxzamanlı. Ön söz, izahlar və lüğət: M.Nağısoylu. Bakı, Nurlan, 2006
25. Şəmsəddin Sami. Qamusi-türki. I cild. İstanbul (ərəb əlifbasında)
26. “Şühədanamə”. Əlyazmanın mətnini nəşrə hazırlayan, ön sözün müəllifi, izahlar və lüğətin tərtibçisi: akad. Möhsün Nağısoylu, Bakı, Elm, 2019
27. Tarama Sözlüğü. XIII Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanklarıyla, I-VI ciltler. Ankara
28. Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti. I-III cildlər. Elmi redaktor: Nadir Məmmədli, ön sözün müəllifi: Xədicə Heydərova. Bakı, Elm və təhsil, 2023-2024
29. Türkçe sözlük. Hazırlayan: Şükrü Akalın (ve başk.) 11. baskı. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2011
30. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва, Наука, 1989
31. Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1969
32. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века, том I. Москва, Наука, 1979

Тюркские архаизмы в поэме Физули «Лейли и Меджнун»

Мохсун Нагисойлу

Резюме: Произведение, принесшие великую славу гениальному азербайджанскому поэту и мыслителю, гордости и чести всего тюркского мира Мухаммеду Физули, бессмертный дастан любви поэма «Лейли и Меджнун», являющаяся вершиной эпического поэтического творчества и тюркского дивана. Поэма «Лейли и Меджнун», написанная великим мастером слова в 1537 году, благодаря своему

глубокому содержанию, высоким художественным качествам, гармоничности и плавности языка, начиная со средневековья, получила широкую известность на обширном географическом пространстве проживания тюрков и стала поистине народным достоянием.

Сохранившиеся до наших дней рукописные экземпляры поэмы, подготовленные в разных странах, также являются неоспоримым свидетельством этой славы и любви. В целом, в поэме «Лейли и Меджнун», написанной простым и понятным языком для современного азербайджанского читателя, употребляется ряд древнетюркских слов, которые для современного азербайджанского литературного языка носят архаичный характер. В статье в историко-сравнительном аспекте рассматриваются некоторые тюркские архаизмы, использованные в поэме Физули «Лейли и Меджнун».

Ключевые слова: *Физули, «Лейли и Меджнун», архаизмы, anca, çizginmək, diñləmək.*